

Борис Шнайдер

То не Шекспір! («Смерть Гамлета» Миколи Бажана)

В Остапа Вишні є давня і призабута гумореска, яку нелегко сьогодні й відшукати, бо не друкується, – «Як я не бачив Максима Горького». Йдеться про відвідини відомого письменника, яких не було. Згадується щось на зразок: Оце як не поїхали ми до Максима Горького, не вийшов він нам назустріч, не вітав і т. д. Все як звичайно – лише з «не»...

Мудрість гумориста спонукала мене подати до шекспірівського збірника на Заході свої роздуми про відомий твір відомого поета як про нешекспірівський. Навіщо? Законне питання. Передусім, маю на увазі річ, яка зветься «Смерть Гамлета» і на цій підставі так чи інакше фігурує в українській шекспіріані. По-друге, ця невеличка, а голосна свого часу, як її звичайно визнають, поема Миколи Бажана ось уже півстоліття незмінно високо ставиться критикою, а сьогодні, здається, прийшов сприятливий і безпечний час для реальної переоцінки. І по-третє, поема захоче певну характерність, користуючись Остапом Вишнею, для не-Шекспіра, для від'ємного використання його доброго імені.

Ще Євген Плужник у ті ж роки виявляв своє здивування твором Бажана:

Господи Боже! Которий вікі
Принце, повірте мені, – забагато!
...Кажуть ви стали фашистом (sic!)
(Бажан, сторінка така-то).

(Вірш «Ходить...»)

Та незабаром, як відомо, Плужник і його поезія зникли, і надовго, ніхто вже більше дивуватися не смів, і поема спокійно займала місце у вищих регістрах.

Реакція Плужника, тимчасом, не була випадковою. «Смерть Гамлета» датується 1932-м роком. До того принцеві Данському і його великому авторові добре жилося в нашій літературі, принаймні природно. Особливо, наприклад, у закоханого в класику Максима Рильського. Молодий поет у вірші «Як Гамлет...», 1919-ого року, порівнював себе з героєм шекспірівського твору, де полонив його образ несхожості хмар. За рік славив він знаменитого англієця у вірші «Шекспір». Ще через кілька літ –

«Фальстаф» (1925), із точним, як відзначалося критикою, використанням першоджерела. Пізніше тривоги 30-их років поет передав у вірші «Принц Данський» з характерною підназвою «Під хвилю зневіри», а відчай тих важких часів висловлював відомими словами з останнього монологу леді Макбет «Всім пахощам Аварії не змити...» Щось подібне було і в Миколи Зерова в його сонеті "Roog Yorik" тих же часів.

Бажанова поема поклала край природному життю містких шекспірівських образів і започаткувала спекулятивне їх використання для цілей суто ідеологічних, які нічого спільного з ними не мають. У всіх відношеннях твір є нешекспірівським, ба, якщо хочете, антишекспірівським, і велике ім'я Гамлета може тут – щонайменшою мірою – справді дивувати.

Поема утверджує і славить, як відомо, стереотипний догматичний радянський ідеал людини-моноліта, що не знає ні сумнівів, ні хитань, твердої та прямої, за словом Франка, як відгембльована дошка; людини – або як сказано «чоловіка», – «що дивиться ворогу в очі», «застрелює ворога в лоб», такою ж бо є чітка логіка класового двобою. Що може бути більш антишекспірівське! Багатогранність, повнокровність образів великого драматурга, їх складність, суперечливість, пластичність, що складає основу їх життєвості й вічності, є одним з найбільших досягнень світової літератури в правдивому зображенні людського характеру, найбільших завоювань реалізму. Той реалізм, однак, який репрезентував Бажан і який оголошуватиме себе найпередовішим методом творчості, висував ідеалом якраз протилежне – пласку цілість. Хай так. Його справа. Але ж при чому тут Шекспір?!

Увесь зміст поеми складає, однак, інший патос – негативний – заперечення антиподів цілісності, що заховують у собі відворотні властивості роздвоєності, дволичності і зв'язаних із ними лицемірства та оман. Заперечення те не абстрактно-філософське, а з прямою адресою ворогів радянської влади й радянської ідеології, які намагаються уникнути отої саморобної логіки класової боротьби: «син генерала», «гетьманський нащадок», «пруського юнкера виваний внук», «гвардія чорна скажених ісусиків», сучасні Альоші Карамазови і князі Мишкіни – «мара Достоєвського», – всі вкупі, коротко кажучи, – сучасний фашизм і його прислужники. Хай так – то авторові вороги. Але ж він робить Гамлета їх символом, усі вони, в його зображенні, – сучасні Гамлетики – ось що незбагненно!

«Я знаю вас, Гамлете, снобе дволичности», – так починається поема, і далі в цьому ключі розширюється образ, картається його

грим і гримаси, які приховують справжню суть, його вагання і двоєння. Закликається не вірити йому:

Не вірте!

Не дайте блідому Гамлету
Сховати між фраз і між поз
Двоязику його гомілету,
Його роздвоєнський психоз.

І зрештою виголошується йому вирок:

Вмирай, чорний Гамлете,
принце лякливости.

Он на що обернено шекспірівського героя. Картайте своїх ворогів скільки завгодно, але нащо для цього потривожена тінь велика і благородна? Один із найскладніших образів світової літератури, Гамлет міг захоувати в собі, здається, що завгодно, але тільки не те, чим зробив його Бажан. Читання, сумніви, нерішучість – так. Але жодною мірою не лицемірство і підлість. Навпаки – Гамлет є зразком чесноти й вірності своєму обов'язкові. Самі вагання, про які стільки сказано й написано, несуть у собі природно людський зміст і зовсім не мають того негативного сенсу, якого надано їм у поемі. Я, принаймні, не можу пригадати серед численних Гамлетових інтерпретацій щось подібне. Якщо вже поетові так хотілося вдатися до класичних образів, прислужитися в даному разі міг би, приміром, Гартюф.

Я вже мав нагоду про те писати у статті «Поетові шляхи та його західні мотиви». Тепер хотів би ще раз підкреслити нешекспірівський характер твору. Якщо зараховувати його до шекспірівських інтерпретацій, то хіба що, як кажуть математики, від зворотного, зі знаком мінус.

Як же, однак, пояснити таке явище в поета культури й хисту, у Бажана? В чому річ? Відповісти не так важко. Коріння заховані, передусім, у часі – в 30-их роках, із їх утвердженням сталінщини, з важкою атмосферою та зростаючим тиском. Насувалось «врем'я люте». Декларація своєї відданості ставала справою елементарного виживання. Промовистий приклад: того ж самого року, що і «Смерть Гамлета», – 1932-ого, виходить «зламна» збірка Максима Рильського «Знак терезів», яка схилила шалю в той же бік. Поет оголошує, що й для нього вже тепер «світ розколовся на так і ні, на біле і червоне», – за тою ж «класовою» схемою.

* Сучасність, червень (1985), стор. 29-30.

За таких умов мистецтво вже не грало істотної ролі. Ідеал «Смерти Гамлета» – гомункулус, конструкція, взята з підручників політграмоти, яка і визначила штаповану гасловість фіналу, де той ідеал проголошено, до того ж не дуже вправно:

Місце в бою розшукать не з ласкавости,
А твердо прийти і стать.
І клас навчить і любові й зненависти,
І клас навчить зростать.

Ствердження примітивної прямолінійності й заперечення складності людини могло бути теорією чи ідеологією, але ніколи – мистецтвом. Навіть геній Достоевського оцінений уже відповідно до офіційного до нього ставлення, дарма що в згаданих його образах, – справжнє живе життя, з яким не витримує ніякого порівняння Бажанова схема. «Смерть Гамлета», однак, і досі не переглядається.

Достатньо типові в цьому відношенні також інші «шекспірівські» речі Бажана тих же часів. У великому вірші «І сонце таке прозоре» (1936) виринає гамлетівський мотив розмови з черепом, який обертається... на свою протилежність: замість глибоко людського гамлетівського суму розмова стає приводом для утвердження казенного радянського оптимізму. Поет побував і на батьківщині Шекспіра, результатом чого є вірш «У Стратфорді на Ейвоні» (1948), з якого зі здивуванням можна дізнатися, що великий митець в Англії занедбаний, так «мовчить гордий лебідь Ейвону», а натомість квітне в Радянському Союзі. Залишається додати до Плужникового що одне sic! Тріскуча риторика тих речей безперечно слабша за можливості Бажана, і вони зовсім не належать до окрас його творчого доробку.

Вище згадувалося, що відразу вже полемізував із Бажановим Гамлетом Плужник. Набагато пізніше, коли повернулись ліберальні часи, – Леонід Первомайський. Свій вірш «Гамлет» він демонстративно присвячує Бажанові й подає іншого Гамлета, який «ввесь вірність, саможертва й чесний чин», «не боячись ні шпаги, ні отрути», воліє піти зі світу, аніж у такому жити, де

Всі знають все, але вуста замкнула
Підступництва й підлесництва печать.

.....
Все прогнило. Отруйний дух болота
Рве груди. Світ хитнувся на межі.
Уже не приховає позолота
На килимах кривавої іржі.
.....

На власний запит: бути чи не бути?
Загибеллю відповідає він.

То інша смерть Гамлета – шекспірівська, трагічна, спричинена конфліктом чесної людини з прогнилим світом, конфліктом теж, звичайно, сучасним і актуальним, але реалізованим відповідно до першоджерела. Щоб не залишити сумнівів у, сказати б, відновленні справжньої загибелі Гамлета, вірш присвячується тому, хто її довільно й неправомірно використав.

Цікаві ще й деякі інші інтерпретації, особливо в знаменні шістдесяті роки з їх новими можливостями. «Гамлет» Сави Голованівського через образ флейти Гільденштерна ставить гостру проблему мистецтва і влади, конфлікту творчості і пристосовництва. В душі Гільденштерна ніби поєдналися служіння лихому королеві з відданістю флейти, але поет стверджує неможливість такого поєднання, яке веде мистецтво до загибелі. Музика тепер не ти – митець, а він – король. Він грає, він дме, ти ж раб партитури і слуга його. Чи ж Бажанова поема не ілюстрація?

Типові шістдесятники – Драч і Кисельов – у своїх віршах про Офелію гуманізують поезію, повертаючи її від пишних, але холодних офіційних котурнів до щиролюдських вічних почуттів – ніжності, інтимності, сердечного тепла й чистоти, – втілених у шекспірівській героїні. У Драча – холодна соломинка, тонюсінка й слаба, яку треба забрати у вітра крижаного і гріти коло серця, щоб зберегти. У Кисельова – образ білої незайманости. Прикметним є розгортання стислого шекспірівського образу, який має лише 150 рядків тексту. Поети знайшли в ньому зерна, що ховали багаті потенції, а поетична уява дала їм пророки цвітом новим і широким, який зберігав, разом із тим, властивості своєї першооснови.

На цьому тлі особливо ясно виступає нешекспірівський характер «Смерти Гамлета» і та жертва, яку приносив визначний поет своєму нещасному часові.

Січень, 1988.